

26. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола. – Таллин: Валгус, 1983. – 216 с.
27. Широкова А. Г. Способы выражения значения многократности в чешском языке (в сравнении с другими славянскими языками) // Вестник Московск. гос. ун-та. – Сер. X: Филология. – 1966. – № 1. – С. 39–58.
28. Daneš Fr. Pokus o strukturní analýzu slovesných vyznamú // Slovo a slovesnost. – 1971. – № 3. – s. 193–207.
29. Dressler W. Studien zur verbalen Pluralität. Iterativum, Distributivum, Durativum, Intensivum in der allgemeinen Grammatic, im Lateinischen und Hethitischen. – Wien: Kommissionsverlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1968. – 253 S.
30. Comrie B. Aspect an Introduction to study of verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge, 1976. – p. 13.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Іванова – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми функціонального синтаксису української мови.

ВІЛЬНЕ ПОЄДНАННЯ У ВІДМІНКОВОМУ ВІЯВІ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Наталя КОБЧЕНКО (Кіровоград)

Статтю присвячено аналізу підходів до кваліфікації вільного поєднання у відмінковому вияві. Окреслено проблеми, що зумовлюються визнанням цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку, зроблено спробу встановити критерії диференціації слабкого керування та вільного поєднання у відмінковому вияві.

The paper explores the approaches to the qualification of a free unit in a case manifestation. The problems that are caused by the recognition of this form of subordinate syntactic connection are outlined; an attempt is made to determine criteria of differentiation the weak direction and the free unit in a case manifestation.

Більшість граматик сучасної української літературної мови, зорієнтованих на суто формальні, морфологічні підходи до кваліфікації мовних явищ, не дають адекватного уявлення про всі наявні в українській мові синтаксичні зв'язки. Насамперед це стосується такої форми підрядного синтаксичного зв'язку, як прилягання, встановлення якої вбачають лише в тих конструкціях, де залежний компонент виражений незмінною частиною мови. Л.А. Булаховський трактує прилягання як такий тип синтаксичного зв'язку, „при якому пояснюючий член речення не має тих граматичних форм, через які (за їх допомогою) відбувається узгодження або керування (тобто форм роду, числа, відмінка, особи) і в'яжеться з пояснюваним словом тільки за своїм смислом або в супроводі тих або інших слабо виражених ознак саме певного типу можливих зв'язків” [1, 13-14]. Такий погляд панує практично в усіх українських граматиках [10, 18; 17, 68-69; 18, 318], а також у працях деяких російських мовознавців [15, 22-23; 14, 13 й ін.]. Окрім того, О.Б. Сиротиніна пропонує ще більше звузити сферу прилягання, вважаючи суперечливим зарахування до неї зв'язку інфінітивів і дієприслівників з опорними словами, тому що традиційно інфінітив і дієприслівник кваліфікують як форми дієслова, а отже, вони є результатом морфологічної

словозміни дієслова, членами його парадигми, “які можуть бути сприйнятими як пристосування дієслова до передачі певних відношень, тобто як керовані форми (*час любити, почати говорити, йти посміхаючись*)” [14, 13].

Але орієнтація виключно на формальні показники, за справедливим зауваженням І.Р. Вихованця, створює „непереборні перешкоди для адекватного розуміння синтаксичної структури мови” [2, 36]. Зокрема, йдеться про ігнорування вченими відмінкового прилягання, яке традиційна лінгвістика визначає як керування, щоправда, слабке. Тому мета пропонованої статті полягає у висвітленні питання про сутність такого різновиду прилягання, як відмінкове, а також в окресленні проблем, пов’язаних з кваліфікацією цієї форми підрядного синтаксичного зв’язку.

Ще В.В. Виноградов, покликаючись на дослідження О.О. Потебні, говорив про невинуватість об’єднання під категорією керування абсолютно всіх випадків вживання субстантивів у непрямих відмінках [6, 27]. Особливо мовознавець, звертаючи увагу на досить високу частотність перехідних випадків між слабким керуванням і приляганням, наголошував на нечіткості, „розмитості” терміна слабке керування, на необхідності його уточнення, а також на потребі подальшого вивчення й диференціації явищ прилягання [6, 33].

Першим кроком на цьому шляху були напрацювання Н.Ю. Шведової. Розвиваючи ідеї академіка В.В. Виноградова, вона звільняє сферу керування від такого зв’язку опорних компонентів з відмінковими формами залежних, який раніше невинуватано туди зараховували, напр.: *мовчати під час обіду, знижка для студентів, револьвер нової марки, побачення кожного дня, боротися мирними засобами, ваза зі скла, говорити від щирого серця, плакати з радощів* тощо, і доводить, що природа зв’язку в таких сполуках аналогічна до природи прилягання [7, 511–516]. Намагаючись відійти від формального підходу при кваліфікації синтаксичних зв’язків, Н.Ю. Шведова за критерій встановлення тієї чи тієї форми підрядного синтаксичного зв’язку, окрім морфологічного вираження ад’юнкта, бере ще й характер семантико-синтаксичних відношень, що виникають між ним і синтаксичною домінантою. Таким чином, лінгвіст вводить у науковий обіг поняття „іменного прилягання”, назву якого пізніше змінює на більш вдалу – „відмінкове прилягання” [13, 21].

Відмінкове прилягання – форма підрядного зв’язку, яка виникає за приєднання до опорного компонента відмінкової форми імені з атрибутивною чи обставинною семантикою. За відмінкового прилягання виникають атрибутивні (*За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (Олесь Гончар); *...Подаруй мене, Земле, Вітчизні І води подаруй із Дніпра* (Микола Вінграновський); *Кім спину вигнув у тигрясту смужку, помуркотів і знов заліз у стружку* (Ліна Костенко)), адвербіальні (*Із літньої кухні дим бухав хмарою* (Михайло Коцюбинський); *Поскрипують стільці в порожній залі, єдині глядачі цієї п’єси, і мудро так*

вглядаються крізь мене у порожнечу, видну тільки їм (Василь Стус); ... *і безтурботна молодь без акценту вже розмовляє мовою заброд* (Ліна Костенко)) відношення. За формальними ознаками відмінкове прилягання поділяють на власне-відмінкове (*– Облиште мене, – майже вигукнула тремтячим голосом нещасна дівчина* (Тодось Осьмачка); *О, так, я знаю, нам не до лиця з мечем в руках і з блискавками гніву, Військовим кроком з поглядом ловця* *Ти завзято крізь вогонь і зливу* (Олена Теліга); *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Ліна Костенко)) та приєднаниково-відмінкове (*В мосяжне колихання передліта летить бджола, любов'ю обігріта, мов янгол із надламаним крилом* (Василь Стус); *І замалий, і неширокий Цей світ без берега і меж...* (Микола Вінграновський); *І вся природа схожа на циганку – вродливу, темнооку, напівголу, в червоному намисті з горобини, з горіховими бубнами в руках...* (Ліна Костенко)).

Ще раз підкреслимо, що Н.Ю. Шведова до відмінкового прилягання віднесла явища, які до цього розуміли як слабке керування. Такої ж думки дотримується й І.Р. Вихованець, наводячи на доказ той факт, що відмінкові та приєднаниково-відмінкові форми можуть виступати функціональними заступниками прислівників, а тому й поєднуються з опорним дієсловом формою синтаксичного зв'язку приляганням, а не керуванням [2, 40], напр.: *Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку* (Ліна Костенко); *– Бо ти такий вже, чоловіче, зроду, все б тільки очі витріщав на вроду, – сказала жінка з усміхом терпким* (Ліна Костенко); *Бо те авто, що виїхало з подвір'я Гепеви на Володимирській вулиці, рухалось без жодного звуку* (Тодось Осьмачка).

Такий підхід до кваліфікації форми підрядного синтаксичного зв'язку прилягання було схвалено й прийнято в російському мовознавстві, чого не можна сказати про україністику, де й досі під цим терміном розуміють зв'язок з синтаксичною домінантою незмінюваних слів і де фіксуються лише поодинокі спроби порушити це питання. Більшість сучасних науковців обмежуються визнанням факту існування цього різновиду прилягання, не описуючи особливостей і сфер його вияву [3, 41; 8, 50; 12, 244-145] або обмежуючись лише фіксуванням найтипівіших випадків [16, 48-54].

Цікавий погляд на відмінкове прилягання подає В.В. Луцкай, трактуючи цю форму підрядного синтаксичного зв'язку у світлі теорії функціональної еквівалентності. Реалізацію відмінкового прилягання лінгвіст вбачає у випадках, коли непрямі відмінки іменників „вживаються як функціональні (позиційні) еквіваленти прикметників і прислівників” [11, 43]. При визначенні форм підрядного синтаксичного зв'язку В.В. Луцкай пропонує використовувати функціональні ідентифікатори, роль яких виконують займенникові іменники, прикметники й прислівники. Так, за допомогою функціональних ідентифікаторів вчений встановлює, що між членами сполук *квіти без запаху і вільно в полі* підрядний зв'язок реалізується у формі відмінкового прилягання: *словоформи без запаху, в полі* замінюються

займенниковими прикметниками та прислівниками, пор.: *такі (ці) квіти, там (тут) вільно*, тоді як за наявності в аналізованих конструкціях керування, позиції залежних компонентів можна було б заповнити відповідними формами особових чи вказівних займенників, пор.: *квіти без нього (без цього), вільно в ньому (в цьому)* [11, 42].

Однак запропонований науковцем метод розрізнення явищ керування й відмінкового прилягання не є універсальним, а спрацьовує лише в окремих випадках, що призводить до помилкового витлумачення деяких синтаксичних явищ. Наприклад, ад'юнкти у сполуках *Мав кардинальську шапочку від папи, але закон безшлюбности зламав* (Ліна Костенко); *А з поля йшла, струнка і тонковида, ще несвідома чарівничих зваб, богиня квітів, юная Хлорида, у жовтому віночку із кульбаб...* (Ліна Костенко) замінюються відмінковими формами особових і вказівних займенників, пор.: *шапочка від нього (від цього), вінок з них (з цих)*, що за вищеописаним способом встановлення форм підрядного зв'язку свідчить про наявність у цих конструкціях керування. Насправді ж маємо відмінкове прилягання, яке встановлюється на основі контактного розташування компонентів внаслідок конденсації слова, яке у вихідній конструкції керувало ад'юнктом, пор.: *шапочка від папи ← шапочка, отримана від папи ← отримати шапочку від папи; вінок з кульбаб ← вінок, сплетений з кульбаб ← сплести вінок з кульбаб*. А у сполуках на зразок *вийшов з лісу, увійшов у хату*, застосовуючи метод використання функціональних ідентифікаторів, слід було б констатувати наявність відмінкового прилягання, що, до речі, й робить дослідник [11, 43]. Але очевидним є факт реалізації у цих побудовах підрядного зв'язку у формі керування, більш того сильного керування, про що свідчить кореляція у даних конструкціях префіксів і прийменників.

У зв'язку з визнанням факту існування такого різновиду прилягання, як відмінкове, виникають дві важливі проблеми:

1. Оскільки явища відмінкового прилягання протягом тривалого часу неправомірно кваліфікували як слабке керування, сьогодні гостро постає необхідність вироблення способів диференціації цих двох форм підрядного синтаксичного зв'язку.

2. Повинно отримати висвітлення питання про сфери поширення відмінкового прилягання, яке зводиться фактично до дослідження можливостей кожного відмінка прилягати до опорного компонента.

Щодо першої проблеми, то її розв'язання міститься в розумінні сутності цих форм підрядного зв'язку, що дозволяє виокремити два критерії їх розмежування:

1. Синтаксична позиція підпорядкованого компонента. Керованою може бути лише зумовлена валентністю головного компонента відмінкова форма. Під валентністю розуміють синтаксичну потенцію слова, що міститься в його лексичному значенні, тобто здатність приєднувати до себе інше повнозначне слово [9, 20]. Отож, до керованих форм зараховуємо лише ті, наявності яких вимагає лексико-синтаксична природа опорного

компонента. Напр.: *розповідати про літо, вирушити до Києва, увійти в хату, вишивати голкою* (керування) – *пісня про літо, дорога до Києва, кроки в хату, вишивати хрестиком* (прилягання).

2. Характер семантико-синтаксичних відношень. Між компонентами, поєднаними формою синтаксичного зв'язку керування, виникають об'єктні або комплетивні відношення, між компонентами, поєднаними формою зв'язку відмінковим приляганням, – атрибутивні й адвербіальні. Напр.: *боротись з ворогом, сказати правду* (керування) – *боротись до загину, сказати з усміхом* (прилягання).

Друга проблема досить значна за обсягом, щоб бути окресленою хоча б в загальних рисах у межах однієї статті, і потребує спеціальної розвідки.

Варто також зазначити, що І.Р. Вихованець пропонує на противагу традиційному терміну „прилягання” використовувати термін „вільне поєднання” [4]. Погоджуємось, що перевагу слід надати останньому, оскільки він точніше відбиває природу цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку – встановлення його на основі зовнішнього взаєморозташування компонентів. Термін „прилягання”, утворений від дієслова „прилягати” (притулятися до кого-, чого-небудь; приставати до чого-небудь [5, 937]) передбачає потребу ад'юнкта сполучитись з якою-небудь синтаксичною домінантою, натомість в основі терміна „вільне поєднання” лежить вказівка на відсутність у компонентів будь-яких передумов для сполучення. Відповідно до вищезазначеного на позначення явищ відмінкового прилягання слід використовувати термін вільне поєднання у відмінковому вияві.

Таким чином, відмова від орієнтації на морфологічні показники при кваліфікації синтаксичних зв'язків дає змогу виокремити ще одну форму підрядного синтаксичного зв'язку – вільне поєднання у відмінковому вияві. Це, у свою чергу, зумовлює виникнення проблеми розмежування слабкого керування та вільного поєднання у відмінковому вияві (при розв'язанні якої слід брати до уваги синтаксичну позицію залежного компонента відносно головного і характер семантико-синтаксичних відношень, що між ними встановлюються), а також необхідність визначення сфери функціонування останнього.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-28.
2. Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 29-45.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993, – 368 с.
4. Вихованець І.Р. Студії про члени речення: прислівник // Укр. мова. – 2005. – № 3. – С. 22-26.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.

6. Грамматика русского языка: Синтаксис. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2, Ч. 1. – 702 с.
7. Грамматика современного русского литературного языка / Отв.ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
8. Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. – 1994. – № 2-3. – С. 48-56.
9. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-31.
10. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч.ІІ: Синтаксис. – 342 с.
11. Луцкай В.В. Члены предложения и виды синтаксической связи в их взаимообусловленности: Учебное пособие. – Донецк: Изд. ДонГУ, 1981. – 64 с.
12. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ „Вежа” Волинськ. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
13. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.
14. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высш. шк., 1980. – 141 с.
15. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
16. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
17. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 2000. – 430 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталя Кобченко – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми граматики української мови.

ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ НУЛЬОВОЇ ВІДМІНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлана КОВТЮХ (Кіровоград)

У статті досліджено місце невідмінюваних іменників у системі словозміни сучасної української літературної мови, визначено їх елементарні парадигматичні класи з урахуванням формальних ознак граматичного роду, впливу лексико-семантичних, морфологічних, синтагматичних зв'язків тощо.

The author considers the place of the nouns which have no case in the system of the inflection in modern Ukrainian literary language. Their elementary paradigmatic classes relating to the formal characteristics of grammatical gender, influence of lexical, semantic, morphological and syntagmatic connections are depicted.

У сучасній українській літературній мові функціонують так звані невідмінювані іменники, які переважною більшістю вчених кваліфікуються як такі, що мають у всіх можливих відмінках омонімічні форми. Інакше їх називають словами нульової парадигми. Проблеми невідмінюваних іменників досліджували С. Бевзенко, О. Безпояско, О. Болюх, Л. Булаховський, І. Вихованець, А. Загнітко, Б. Кулик, І. Матвіяс, М. Плющ,